

I. TEKST NAUKOWY W UJĘCIU TRANSLATORYCZNYM

Tekst a dyskurs

Tekst stanowi przedmiot badania kilku dziedzin, a mianowicie stylistyki, retoryki, poetyki, gramatyki tekstu (językoznawstwa tekstowego), następnie – lingwistyki tekstu, zwanej też teorią tekstu (zob. Dobrzyńska 1993: 8), lingwistyką transfrastyczną, teorią (analizą) dyskursu oraz – nie bardzo fortunnie – tekstologią.

Początków lingwistyki tekstu, według T. Dobrzyńskiej, szukać należy w pracach Szkoły Praskiej, w pracach M. Bachtina oraz w artykule Z. Harrisa z 1952 roku pt. *Discourse Analysis*; w Polsce – w pracach Z. Klemensiewicza, S. Szobera i S. Jodłowskiego (dokładniej zob.: Dobrzyńska 1993: 39). W połowie lat sześćdziesiątych lingwistyka tekstu zaczęła się rozwijać bardzo intensywnie. Zajmuje się ona budową i funkcją tekstu, jego strukturą tematyczno-rematyczną. Podkreśla ściśle powiązanie tekstu z sytuacją komunikacji. Uwzględnia coraz bardziej pragmatykę tekstu, przechodząc w analizę dyskursu¹. Tak więc tekst staje się przedmiotem badań interdyscyplinarnych wraz z komunikacją i pragmatyką językową. G. Grochowski mówi, że poszukiwania te mają bardzo niejednorodny charakter i różne koncepcje teoretyczne u podstaw, ale cechuje je „chęć uchwycenia związków między wypowiedzią a jej kontekstem sytuacyjnym, społecznym i kulturowym, całościowe spojrzenie na tekst jako swoistą, nieredukowalną strukturę, przesunięcie uwagi od zjawisk kodowych do konkretnych sposobów użycia języka, a także położenie nacisku na sprawczą rolę języka w kontaktach międzyludzkich” (2001: 5).

Z polskich prac dotyczących tekstu wymienić trzeba prace zespołu kierowanego w latach siedemdziesiątych przez prof. M.R. Mayenową, [zob. tomy: *O spójności tekstu* (1971), *Semiotyka i struktura tekstu* (1973), *Tekst i język*.

¹ Dyskurs to pojęcie dynamiczne, oznacza jednostkowy, indywidualny „proces tworzenia tekstu i rozumienia tekstu, *text-in-context*, tekst funkcjonujący w określonej sytuacji pragmatycznej”; dyskurs jest też „pojęciem nadrzędnym dla różnych typów tekstów” [por. *Routledge Dictionary of Language* 1996: 131, Trosborg 1997: 4 (za: MEP: 64)].

Problemy semantyczne (1974), *Tekst. Język. Poetyka* (1978), *Semantyka tekstu i języka* (1978), *Tekst i zdanie* (1983), *Teoria tekstu* (1986), *Tekst w kontekście* (1990), *Typy tekstów* (1992), *Tekst i jego odmiany* (1996) i *Poetykę teoretyczną* M.R. Mayenowej (1974), *Tekst. Próba syntezy* T. Dobrzyńskiej (1993)], prace prowadzone na UMCS – zob. publikacje pod redakcją J. Bartmińskiego i B. Bonieckiej [*Tekst. Problemy teoretyczne* (1998) i *Tekst. Analizy i interpretacje* (1998)] oraz – na Uniwersytecie Opolskim [zob. tomy *Styl a tekst* pod redakcją S. Gajdy, M. Balowskiego (1996) i *Dyskurs naukowy – tradycja i zmiana* pod red. S. Gajdy (1999)]. Czytelników zainteresowanych bardziej tą problematyką odsyłam do prac A. Duszak *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa* (1998), do polskiego przekładu pracy zbiorowej *Dyskurs jako struktura i proces* pod redakcją T.A. van Dijka (2001) i literatury w nich zawartej oraz do odpowiednich haseł w *Małej encyklopedii przekładoznawstwa* (MEP).

Badania tekstu ograniczały się przez długi czas do poziomu wyrazów i wyrażeń językowych². Były to właściwie gramatyki zdania. Tekst traktowano tylko jako miejsce ich użycia, ich realizacji. Dopiero lingwistyka tekstu zaczęła brać pod uwagę większe jednostki (gramatyki tekstu)³. Następnym etapem badań nad tekstem stało się rozpatrywanie go w akcie komunikacji jako zdarzenia (analiza dyskursu).

Istnieje wiele definicji tekstu⁴. Przytoczymy jedną „klasyczną” definicję,

² Por. stwierdzenie N. Gvishiani, że połączenie wyrazowe jest podstawową jednostką w budowaniu tekstu naukowego (1986: 239).

³ Tego typu badania tekstu dotyczą na ogół jakiegoś jednego aspektu, jednego poziomu, np. składnia tekstów mówionych (rozmów telefonicznych – Pisarkowa 1975), formy czasownikowe w tekstach specjalistycznych (Stroińska, Zamojska 1985), struktura akapitu (Paducheva 1965).

⁴ Słownik terminów językoznawczych (STJ) daje następującą definicję tekstu: „Ciąg linearny elementów i struktur językowych (fonicznych, morfologicznych, syntaktycznych) tworzący określoną strukturę relacyjną (pozycyjną). Przeciwnością tekstu jest system jako układ tych samych elementów i struktur, ale przeciwstawiających się sobie w sposób wielokierunkowy na zasadzie opozycji jakościowych (treściowozakresowych)”.

Według słownika A. Szulca (1984) tekst jest to „Pisana lub mówiona jednostka językowa, składająca się z następujących po sobie zdań, stanowiących treściowo i formalnie określoną całość...”.

S. Mikołajczak (1990: 5) wskazuje na dwa sposoby rozumienia tekstu: 1) tekst jako wytwór komunikacji językowej, a więc zjawisko *parole* lub performancji (Glinz 1979: 43-48) – rozumienie substancjalne i 2) tekst jako abstrakt – jednostka teoretyczna obejmująca zespół właściwości wyznaczających teksty językowe, określające jego spoistość, ogólnie biorąc – tekstowość (Mazur 1986, Gajda 1982).

S. Gindin daje bardziej rozbudowaną definicję tekstu: „Tekst est’ to, chto ob’javljaet tekstem ili otmechaet special’nymi pogranichnymi znakami govorjashhijj («avtor teksta») i potomu ponjatje ot del’nogo edinogo teksta zavisit ot namerenijj kommunikatora, a takzhe

a mianowicie: „Tekstem będziemy nazywali wystąpienie komunikacyjne (ang. «communicative occurrence», niem. «kommunikative Okkurrenz»), które spełnia siedem warunków tekstowości” (Beaugrande, Dressler 1990: 19). Warunkami tekstowości są: spójność, koherencja, intencjonalność, akceptabilność, informatywność, sytuacyjność, intertekstowość⁵. U. Dąmbska-Prokop słusznie twierdzi, że z tych siedmiu kryteriów tekstowości tylko dwa pierwsze dotyczą tekstu (kohezja i koherencja), pozostałe (intencjonalność, akceptowalność, informatywność, sytuacyjność i intertekstualność) odnoszą się w istocie do dyskursu (zob. MEP: 66).

Istnieje też wiele definicji dyskursu, np. dyskurs to forma bycia człowieka z innymi ludźmi za pomocą tekstów (Duszak 1998: 8); dyskurs to tekst + kontekst (Maingueneau 1996: 83); dyskurs jest jednostką *parole* (mówienia), a nie *langue* (języka) (por. MEP: 275). Tekst posiada strukturę i sens i stanowi produkt procesu, w którym został utworzony (por. MEP: 274). Zauważmy, że terminy *dyskurs* i *tekst* bywają używane wymiennie.

W teorii przekładu tekst jest pojmowany dwojako. Jak pisze U. Dąmbska-Prokop, współczesne teorie przekładu traktują tekst albo jako 1) słowny zapis wydarzenia komunikacji językowej, determinowany przez intencję nadawcy (i „drugiego autora” – tłumacza) oraz warunki społeczno-kulturowe, w jakich tekst jest tworzony (tekst 1) albo jako 2) ciąg zdań powiązanych strukturalnie (formalnie) i semantycznie; determinuje go tekstowość, czyli wewnętrzne właściwości tekstu: kohezja (użycie konektorów, zaimków, czasów itd.) i koherencja (spójność semantyczna, rozwój tematu) (tekst 2) (por. MEP: 64)⁶.

Tekst 1 jest tożsamy z dyskursem zwłaszcza w tradycji anglosaskiej i ostatnio polskiej (por. Duszak 1998). Tekst jest traktowany nie tylko jako „językowa forma aktu komunikacyjnego”, lecz także jako działanie zdetermi-

ot navykov recipienta i opredelennoj sovokupnosti navykov i pravil chlenenija i ob'edinenija tekstov, sushhestvujushhikh v kazhdoy dannoy oblasti rechevoj dejatel'nosti (1972: 8)” [pol. „Tekstem jest to, co za tekst uważa lub co oznacza specjalnymi znakami mówiący (autor tekstu) i dlatego pojęcie tekstu zależy od zamiarów komunikującego oraz od nawyków odbiorcy i określonego zbioru nawyków i reguł podziału (rozcłonkowania) i łączenia tekstów, istniejących w każdej dziedzinie działalności językowej” – tłum. Z.K.].

T. Dobrzyńska przyjmuje następującą definicję tekstu: „Tekst jest więc zamkniętym układem zdań – układem, którego części składowe podlegają ponadto określonemu uporządkowaniu. Rozpoznanie granic ciągu językowego warunkuje uznanie go za tekst” (1993: 9).

⁵ Zwana częściej intertekstualnością termin [zapropozowany przez J. Kristewą w roku 1967 (za MEP: 103)]. Do zjawisk intertekstualnych należą m.in.: cytaty, aluzja, plagiat, parodia, pastisz oraz przekład. Mówi się nawet o transtekstualności (MEP: 103).

⁶ Nie ma wówczas różnicy między pojęciami tekstu i dyskursu.

nowane pragmatycznie przez intencje nadawcy i oczekiwania odbiorcy, a więc przez funkcję tekstu. Można powiedzieć, że jest traktowany jako proces. Zatarcie granicy między tekstem a dyskursem jest jednak chyba trudne do przyjęcia; nie ułatwia podejścia do tak ważnego w przekładoznawstwie problemu jak np. klasyfikacja tekstów (por. MEP: 64-65). Tekst 2 jest pojęciem statycznym, jest produktem o określonej strukturze. Jest względnie niezależny od kontekstu (por. MEP: 64-65).

W związku z tym, że przedmiotem naszego zainteresowania były teksty opublikowanych przekładów tekstów naukowych, będę używać terminu *tekst* w znaczeniu drugim – starszym, tzn. traktując go bardziej jako rezultat a nie proces (statyczny vs dynamiczny). Przyjmuję zatem roboczo, iż tekst to ciąg zdań tworzący spójną całość (MEP: 230). Z punktu widzenia przekładu tekst jest materią działalności przekładowej człowieka. Ujmowanie tekstu w aspekcie komunikacji, sytuacji powstania, autora i czytelnika (tekst 1) nie jest dla naszych rozważań istotne. Zakładam, że czytelnikiem tekstu naukowego, czytelnikiem projektowanym⁷ (implikowanym) jest specjalista, badacz z danej dziedziny (podobnie jak tekstu oryginału), co nie wyklucza, że może z niego też korzystać inny czytelnik.

W niniejszej pracy terminu *tekst* używam na oznaczenie konkretnego tekstu (jako całości). Najczęściej terminu *tekst* używam w znaczeniu 'opublikowana książka' bądź jej część w wypadku zbioru tekstów różnych autorów. Niekiedy używam tego terminu potocznie w znaczeniu 'fragment tekstu'. Interesuje mnie przede wszystkim tekst przekładu, ale zawsze stoi za nim tekst oryginału, choć nie zawsze konkretny, ponieważ nie zestawiałam wszystkich tekstów polskich przekładów z ich oryginałami. Robiłam to incydentalnie. Badałam monografie, podręczniki akademickie, prace przeglądowe: Ivić 1975, Hockett 1968, zbiory artykułów (zob. *Wykaz źródeł*). Z nowszych prac przeglądałam: Aitchison 2002, Bühler 2004, Cassirer 2004, Collett 2004, Gutt 2004, Jäkel 2003, Kleiber 2003, Langacker 1995 i 2005, Saussure 2002 i 2004, Tabakowska 2001, Taylor 2001 oraz prace zbiorowe *Akwizycja języka w świetle językoznawstwa kognitywnego*, *Dyskurs jako struktura i proces*, z prac historycznych *Europę* N. Daviesa, oraz oczywiście znakomity swego rodzaju komentarz tłumaczki E. Tabakowskiej *O przekładzie na przykładzie. Rozprawa tłumacza z EUROPA* Daviesa (1999).

W procesie przekładu należy brać pod uwagę wszystkie „okoliczności”, które wpłynęły na powstanie tekstu, a więc dokonywać analizy dyskursu⁸, ale

⁷ Zob. Brzozowski 2001: 61 i MEP: 169.

⁸ Por.: „W trakcie analizy dyskursu w procesie tłumaczenia zwraca się więc uwagę na warunki komunikacji językowej, na miejsce, jakie zajmują w niej uczestnicy aktu komunikacji oraz na pełnione przez nich role, a także – czy może przede wszystkim – na udział

nimi nie będę się zajmować. Interesują mnie te osobliwości tekstu naukowego, które powodują, że tłumacz jest zmuszony podejmować czynności, które stanowią o specyfice przekładu naukowego tekstu. Niekiedy próbuję opisać proces powstawania tekstu przekładu, co można robić, przede wszystkim badając rezultat pracy tłumacza, jakim jest tekst. Na tej podstawie można sądzić o samym procesie.

Przekładowa typologia tekstów

Typologia tekstów jest bardzo ważna z punktu widzenia przekładu. Przede wszystkim dlatego, że tekst stanowi jeden z kluczowych elementów układu translacyjnego. Tym samym typ tekstu wpływa na klasyfikację układów translacyjnych (zob. Kielar 2003: 57) i rodzajów tłumaczenia.

W związku z tym, że tekst jest przedmiotem badań kilku dziedzin: językoznawstwa, teorii literatury i translatoryki, typologie tekstów opracowane są na podstawie bardzo różnych kryteriów. Ogólnie wyróżnić można dwa podejścia do typologii tekstów: ogólnotekstowe (oparte na kryteriach ogólnych, nieprzekładowych) oraz „przekładowe” (związane z przekładem), wykorzystujące kryteria typowo przekładowe.

Ta różnorodność przejawia się także w przekładowych typologiach tekstów. U. Dąbska-Prokop wymienia za D. Maingueneau (1996) trzy możliwe rodzaje typologii tekstów/dyskursów: a) oparte na sytuacji wypowiedzania, b) nastawione na cel tekstu, c) uwzględniające dziedzinę społeczną, której dotyczy dyskurs – szkoła, rodzina, działalność publiczna (MEP: 275-6).

J. Sager (1997) wyróżnia a) teksty przekazujące intencje piszącego, i wtedy tłumacz albo oddaje myśl autora i jest jego „rzecznikiem”, albo poprawia autora; b) teksty odpowiadające przede wszystkim na oczekiwania odbiorców i wtedy tłumacz dostosowuje przekład do określonej wtórnej grupy odbiorców⁹ (za MEP: 278).

J. Delisle (1993: 47) dzieli teksty według „dziedzin”, według „rodzajów” i według ich przeznaczenia: a) literackie, biblijne, prawnicze; b) sprawozdania, przedmowy, podręczniki szkolne, broszury turystyczne, powieści i nowele; c) teksty opisowe, narracyjne, argumentacyjne. Zauważmy, że w tej szczegółowej klasyfikacji brak tekstów naukowych (za MEP: 277)¹⁰.

tłumacza i także sposoby manifestowania przez partnerów komunikacji ich obecności” (MEP: 66).

⁹ Podstawową strategią jest zmiana kodu, tłumacz może też jednak zmienić treść czy typ dyskursu, przekazując go np. w formie punktów czy streszczenia.

¹⁰ Problem ten J. Delisle (1988: 100) poruszał niejednokrotnie (za: Kierzkowska 2002: 28).